SEMAVİ EYİCE

A R M A Ğ A N I

İSTANBUL YAZILARI

İstanbul - 1992

TOPKAPI SARAYINDAKİ BÜYÜK SU HAZNESİ "DOLAB OCAĞI"

Hülya TEZCAN
Topkapı Sarayı Müzesi

İstanbul şehrinin tepelik ve kayalık bir coğrafi durum göstermesi, şehrin içinde akarsu ve su kaynaklarının yeterince bulunmayışı devamlı olarak su sıkıntısının çekilmesine sebep olmuştur. Özellikle üç tarafı denizle çevrili olan Sarayburnu dik yamaçlarla denize indiğinden yağmur sularının bile toplanması mümkün olamıyordu. Bu sebeple çok yerlere su kemerleri, açık ve kapalı sarnıçlar, maksemler, çeşmeler ve kuyular yapılmıştır. Şehir özellikle kapalı sarnıçlarla bir ağ gibi örülmüştür.

Sarnıçların yanında, suyundan istifade edilmek üzere kuyular yapıldığı gibi, toprağın derinliklerindeki sudan faydalanmak için de Antik devirde, Bizans ve Osmanlılar zamanında açılmış kuyular bulunmaktadır. Antik Devre ait kuyulardan biri de Topkapı Sarayının birinci avlusunda bulunan ve girişi sadece ikinci avludan olan ve bulunduğu yere adını veren Dolab Ocağıdır. Kuyu 5 m. çapında, 22 m. derinlikte olup, kesme taştan alıştırmalı örgü tekniğinde yapılmış muazzam bir yapıdır. Bugünkü toprak seviyesinden zemine kadar 91 basamaklı, spiral şeklinde kıvrılan bir merdivenle inilmektedir. Sarayın bütün suyunun toplandığı ve dağıtıldığı bir merkez olan bu kuyu yapı tekniği ile Bizans öncesi devre ait olarak görülüyor. Bizans zamanında da kullanıldığı tahmin edilir. Ancak Osmanlıların ilk devirlerinde (Fatih devri) kullanılmadığı, Kanuni zamanında kuyunun Mimar Sinan tarafından onarılarak kullanılır hale geldiği biliniyor. Sinan'ın bu kuyuyu buluşu ve onarışıyla ilgili bilgi Tezkiret ül Bünyan'da bulunmaktadır. Tezkirede uzun uzadıya anlatılan bu olay aşağıda sadeleştirilerek ve özet olarak verilmiştir:

"Kanuni Sultan Süleyman şehrin batı tarafındaki İskender Çelebi bahçesini dolaşırken buraya yakın olan kızı Mihrimah Sultanı da ziyaret eder. Bahçeyi seyredip, güzelliğine hayran kalır ve bostan ustabaşısına benim sarayımda daha çok insan olduğu halde neden bu bahçe kadar güzel değildir? diye sorar. Bir bahçede su olmazsa sebze yetişmez, cevabını alır.

Padişah saraya dönünce bahçenin lâtif bir köşesini işaret ederek orada bir "Dolab-ı gerdün" (dönen dolab) yapılmasını ve bu yere mimarın getirilip, gösterilmesini ister. Sai Çelebi, Mimar Sinan'la padişah arasında geçen konuşmayı Sinan'ın ağzından şöyle nakleder: "Saadetlü padişahım güzel fikir etmişler bu mahalde dolab kabildir ve lâkin dolabın alâsı bağın gayet alâsında olmakdır ki her mahalde su cari ola.

Padişahın buyurduğu üzre olursa bazı yerlere su çıkmamak lâzım gelir. Padişah-ı alî penah hazretleri yüksekte su olur mu? dediler. Beli padişahım pınarlar ekser dağlar başındadır dedim." Bu konuşmadan sonra padişah kendi teklifinin aksi söylenince biraz canı sıkılırsa da rıza gösterir ve şöyle der: "Eğer bu mahalde su çıkmaz ise mimar ile söyleşiriz."

Bu konuşmalardan sonra Sinan'ın emrine verilen acemi oğlanlarla, ünlü mimarın gösterdiği yer kazılmaya başlar. Sai Çelebi bu hafriyatı Sinan'ın ağzından şöyle nakleder: "(acemi oğlanlar) dolab dairesin kazmayla açtılar bir adam kavmeti (boyu) mikdarınca zemini kazdıkları gibi bir alâ kâgir dolab dairesine rast geldiler ki kâfir zamanında dolab kâfir kuyusu imiş, taşları harab olmuş içersine yıkılmış henüz suyu taş arasında nümayan (görünür) olup hakîrin canına sepildi" (1). Sai Çelebi; kuyunun bulunmasından sonra padişaha müjde verildiğini ve padişahın hemen oraya gelerek Sinan'a bir hil'at giydirmiş ve onu mükâfatlandırmış olduğunu kaydeder.

Osmanlı kaynakları Dolab Ocağında bulunan iki kuyudan bahsederler. Birini Fatih, diğerini Kanuni devrine ait olarak gösterirler. Zamanımıza kadar gelen en eskisi H. 992 (M. 1584) tarihli olan su yolu haritasında (2) Bozdoğan Kemerinden başlayarak Yeni Saray'a kadar ulaşan yol gösterilmiştir. Yolun sonunda büyük bir ihtimalle Dolab Ocağı kuyusu olduğunu tahmin ettiğimiz büyükçe bir yuvarlakla gösterilen şeklin altında şu açıklama vardır: "Saray-ı âmirelerinin suyunun evvel başı budur ki bir lüle ve bir masura suyu vardır." Burası beş koldan beslenmektedir. Buradan çıkan bir kanal bir başka kaynakla birleşmektedir ki burası daha küçük bir yuvarlakla gösterilmiştir. Şekil altındaki açıklama şöyledir: "..... ve bu baş dahi büyük başa ilhak olunup suyu soğulmuştur (çekilmiştir) fe emma kış eyyamında bir mikdar suyu hasıl olur" H. 1016 (M. 1607) tarihli I. Ahmed devrine ait su yolu haritasıyla (3), H. 1161 (M. 1748) tarihli I. Mahmud devrine ait haritanın (4) da esasının yukarıdaki harita olduğu ve saraya Halkalı Suyunu getiren tesisat olduğu kabul edilmektedir (5).

Kuyudan bahseden Osmanlı kaynaklarından Ata Tarihinde; Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılan işler anlatılırken Dolab Ocağı binasının ve teşkilâtının da kurulduğu kaydedilmiştir. Bu bölümde şöyle denilmektedir: "Orta kapının (Bab üs Selâm) iki tarafında kule yaptırdıktan başka henüz mevcut olan ve eski divan yeri tabir olunan mermer direkli sakıf ve cidarı müzeyyen mahalli ve canib yemininde su dolabını ve bu dolaba merbut ve su hademetine memur bostancılara mahsus Dolab Ocağı ebniyesini ve kapı ağası nezaretini tefrik buyurulmuş ve ..." (6). Dolab Ocağı binasının yapılışından sonra bu ocak hizmetlilerinin görevleri de şu şekilde belirtilmiştir: "Bu ocağa civar olan Bab üs Saade ağasının divan sürdüğü kasrın tedhir ve tanzim ve tesviyesine ve sarayı hümayun suyun taksimine ve su dolabına memurdular. Bu ocağa karib ve merbut olan kapı ağası kasrının dahi bekçileridirler" (7).

Kaynaklardan sonra kuyudan ilk defa Topkapı Sarayı rehberinde bahsedilir. Burada: "Saraya gelen Kırkçeşme suyu evvelâ Dolab Ocağındaki gayet derin ve büyük helezonî merdiven ile tâ aşağısına kadar inilen kuyuda toplandıktan sonra işletilen

bir dolab ile oradaki kapının üzerinde bulunan cesim bir hazineye çekilip, buradan tekmil sarayın su ihtiyacı temin olunurdu. Şimdi bu iş bir elektrik motoruyla yapılmaktadır" (8) denilmektedir.

E.H. Ayverdi; kuyuyu ilk defa bir plân ve kesitle kısaca tanıtmıştır. Kuyudan "Fatih devrinden olması mümkün olduğu gibi, Kanuni devrinde Kırkçeşme sularının tevsii sırasında da yapılmış olabilir" şeklinde bahsetmiştir (9).

Kuyu, bugün de görülebilecek şekilde durmaktadır. Üstte motorunun bulunduğu oda içinde halâ bazı aksamı mevcuttur. Oda bugün atölye olarak kullanılmaktadır. Odanın dışındaki açıklıktan 11 basamakla kuyunun başlangıcına inilir. Burada kuyuya açılan küçük bir kemer açıklığı vardır. Açıklığın vaktiyle demir bir kapıyla örtüldüğü mevcut demir yuvalardan anlaşılmaktadır. Girişten sola dönünce, kuyunun spiral şeklinde dönerek kıvrılan merdiveni başlar ve zemine kadar iner. Kuyuda 8 m. su vardır. Bu kısım kuyunun su haznesidir ve bu seviye hiç düşmez. 1969 yıllarında kuyu tamamen boşaltılarak temizlenmiş ve onarılmıştır. Onarımı yapan sarayın eski ustalarından; zemininin taş döşeli olup, ortasında üçgen şeklinde açık bırakılmış toprak bir kısım olduğunu öğrendik. Kuyu içinde biri bugünkü su seviyesinde, diğeri 2 m. daha aşağıda olmak üzere iki kemer açıklığı bulunmaktadır. Ustalar; aşağıdaki açıklığın Bab-ı Hümayun istikametine gittiğini, ancak örülerek kapatılmış olduğunu söylediler. Üstteki açıklık; 1.42 m., yükseklik ve 0.70 m. genişlikte, kesme taştan yapılmış, üzeri beşik tonozlu bir kanala açılır. Bu kanal 15-18 m. ilerdeki ikinci bir kuyuya ulaşır. Kanal seviyesinden 5 m. aşağıda bulunan, kesme taştan yapılmış ikinci kuyunun 20-22 m. derinlikte olduğunu öğrendik. Büyük kuyudaki su seviyesi 8 m.yi aşınca, fazla su bu kanalla ikinci kuyuya taşınıyordu. Böylece iki kuyu arasında birleşik kaplar esasına dayalı bir sistem ortaya çıkmış oluyor. Kuyuları bağlayan kanaldan ayrılan bir kol sarayın Marmara Denizi tarafında, eski Yağhane (bugünkü Kumaş Deposu) arkasında bir dirsek yaparak sahile ulaşmaktaydı.

Tesisatın işleyişi şimdiye kadar tam olarak ortaya konulmamıştır. Kanallardan kapalı olanın takip ettiği yol ve kuyunun diğer bağlantıları tam olarak tesbit edilememiştir. M.Ö. I. yy.da yaşamış ve teknik sistemler hakkında 12 ciltlik bir kitap bırakmış olan ünlü mimar Vitrivius bu tür dolablı kuyuların işleyişi hakkında bilgi vermiştir. İ.H. Aksoy; "Osmanlı Döneminde kullanılan eski su boşaltma ve inşaat araçları" konulu tebliğinde, eski su boşaltma araçlarını Vitrivius'tan alıntılarla şöyle naklettmektedir: "Bu araçların başlıcaları; Arşimet burgu tulumbası, Kovalı dolab tulumba, sonsuz ipli kovalı tulumba, emme tulumbadır". Aksoy, adlarını saydığı sistemler hakkında kısaca bilgiler vermiştir. Emme tulumbayı anlatırken: "Mimar Sinan'ın Mihrimah Sultan bahçesinde sulama işlerinde kullanılmak üzere su dolabı inşa etmiştir" demektedir (10). Tezkiret ül Bünyan'ın dikkatli bir tetkikinden sonra Mimar Sinan'ın bu kuyuyu Mihrimah Sultan'ın değil, Topkapı Sarayının bahçesinde yaptığı anlaşılacaktır. Bu konu yukarıda etraflıca anlatılmıştı. Aksoy'un Dolab Ocağındaki kuyuyu, Emme tulumba başlığı altında vermesi, kuyunun bu sistemde işlediğini belirtmek içindir. Fakat burada tek değil de birbiriyle bağlantılı iki kuyu söz konusuy-

ken bu sistemde işlediğini kabul etmek doğru olur mu? bunu bilemiyoruz.

Biz yaptığımız araştırmalardan ve gördüklerimizden edindiğimiz bilgileri değerlendirerek Osmanlılar Devrinde bu sistemin işleyişini aşağıdaki şekilde açıklayabildik:

Birbiriyle bağlantılı iki kuyu sistemi mevcutken Mimar Sinan'ın burayı onardığı, onarırken bir de sarnıç ilâve ettiği anlaşılıyor. Osmanlı sarnıç, Dolab Ocağı denilen sahaya giriş kapısının üstünde bulunmaktadır. Büyük kuyudaki su evvelce hayvanla dönen dolablarla çekilir ve bu haznede toplanarak saray içinin suyunu temin ederdi. Sarayın ikinci avlusundan üçüncü avlusuna geçişte Bab üs Saade yanındaki duvarla mutfakların önündeki revağın kesiştiği köşede, yukarıda adı geçen su yolu haritalarında "Gümüş" olarak işaretlenmiş bir su kulesi bulunmaktadır (Bugün tuvalet haline getirilmiştir). Bu kulenin yanında da küçük bir su taksimi bulunmaktadır (11). Harem ve sarayın koğuşlarına giden bütün su buradan dağılmaktadır. Bu taksim, yukarıdan beri tanıtmaya çalıştığımız ve Osmanlılar tarafından tamamlanan kuyular, sarnıç, su kulesi sisteminin son parçasıdır. Taksimden sonra su, çeşmelere ulaşır. Dolab Ocağındaki kuyudan çekilen ve üstte sarnıçta toplanan su yeterli miktara gelince vana kapanır ve ikinci avlu sonundaki taksime giden diğer vana açılarak saraya su dağıtımı yapılır.

Söylediklerimizi özetleyecek olursak; sarayın birinci avlusundaki Dolab Ocağındaki iki kuyu, buna bağlı kanal eskidir ve Osmanlı öncesine aittir. Mimar Sinan kuyuyu ve su yollarını onararak sarayın Marmara tarafındaki bostanlarını ve bahçelerini suya kavuşturmuştur. Diğer taraftan sarnıcı ve ikinci avludaki taksimi yaparak saray içinin suyunu sağlamıştır (12). Bu sistem 1979 yılına kadar çalışır durumdaydı. Cumhuriyetten sonra sarayın müze haline getirildiği sıralarda kuyudaki su, su dolabıyla atlar tarafından çekiliyormuş. Daha sonra kaldırılarak yerine su motoru konmuştur. Bizim sarayda göreve başladığımız 1971 yılında su motoru çalışıyordu. Taksim de kullanılıyordu. Hatta sarayın su tesisatından sorumlu itfaiye teşkilâtı; bu taksimin setleri üzerine yanılgıya düşmemek için su giden yerlerin isimlerini yazmıştı. 1979 yılında sarayın Soğuk Çeşme Kapısı civarında büyük bir su deposu yapılınca, artık Dolab Ocağındaki kuyudan istifade edilmez oldu. Hatta müdüriyetin emriyle küçük kuyunun ağzı kapatılmış ve sarnıcın kuyuyla irtibatını sağlayan bütün boruları kesilmiştir. Büyük kuyu içindeki 8 m.lik su halâ vardır.

Zaman zaman şehrin muhtelif yerlerinde Osmanlı öncesi kuyulara rastlanmaktadır. Kuyular hakkında etraflı bir tetkik olmadığından, fazla da önemsenmediklerinden kapatılmaktadırlar. Bu kuyulardan biri Davud Paşa'da askerî birlik arazisi içinde bulunmaktadır. Dönen merdivenle inilen kuyu belli bir seviyeden sonra değiştirilmiş ve kapatılmıştır. Böyle büyük kuyulardan bir başkasını sayın Prof. Eyice Bakırköyde gördüklerini söylediler. İstasyon Caddesiyle, İstanbul Caddesinin kesiştiği kavşakta ("Nokta" denilen yer) yapılan bir hafriyatta ortaya çıkan kuyunun gayet büyük, kesme taştan olduğunu, cidarlarında kabartma haç işaretlerinin bulunduğunu anlattılar.

Son yıllarda, Yenibosna Köyünde de böyle kuyular bulunmuştur. "Altında iki galeri" bulunduğu söylenen kuyular yayınlanmıştır (13).

Tarihin her devrinde çok su sıkıntısı çekmiş olan İstanbul şehrinin değişik yerlerinde böyle kuyulara rastlanması mümkündür.

NOTLAR

(1) Sai Çelebi, *Tezkiret-ül Bünyân,* Çev. Ahmed Cevdet, İst., 1315/1897, s. 65-67.

(2) "Pınarname", Fatih Alî Emîri Kütüphanesi, Tomar No. 930, aynı su yolu haritasının kötü bir kopyası için bk. TSMA E. 12481.

(3) TSMK H. 1816.

(4) TSMK H.1815.

(5) A. Bilge, *"Fatih zamanında Topkapı Sarayı Suyu", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II,* İst. 1969, s. 218.

(6) Tayyarzade Ahmed Ata, *İst. 1293/1875, C.I, s. 61.*

(7) *Aynı eser,* s. 301.

(8) *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi,* İst. 1933, s. 28.

(9) E.H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi,* İst. 1953, Res. 2764 da Topkapı Sarayının genel plânı verilirken Dolab Ocağı ve önündeki kuyu açık renkle küçük ölçüde çizilmiştir. Koyu renk çizgiler Fatih Devrine ait olduğuna göre kuyu daha geç devre ait olarak gösterilmiştir. Aynı yazarın, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481),* IV (1974), s. 704, Res. 1046 a ve b de bu tesis kısaca tanıtılmıştır.

(10) İ.H. Aksoy, *"Osmanlı döneminde kullanılan eski su boşaltma ve inşaat araçları" I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İ.T.Ü. 14-18 Eylül 1981, s. 47-57* (23 resimle birlikte).

(11) Bu taksimin suyu 1607 tarihli su yolu haritasında 3 lüle, 2 kamış, 1 masura olarak kaydedilmiştir.

(12) Kuyulardan dolabla su sağlama işi Osmanlılarda XV. yy.dan bu yana kullanılmaktadır. bk.; İ.H. Uzunçarşılı, *"Hacı İvaz Paşa'ya dair", Tarih Dergisi* C. X. XIV (1959), s. 36-37 de; "H. İvaz Paşa (XV. yy.) Edirne'de bulunduğu sırada Deliklikaya mevkiinde Tunca suyu ile şehre su vermek için nehir kenarına kuyular koydurmuş ise de..." demekte ve *Saî, Tezkire,* s. 58'den aldığı şu ilâve bilgiyi vermektedir: "...Tunca kuyusundan su getirtip dolabla ol suyu çekip Edirne şehrinin içine tevzi edib yer yer çeşmeler peyda etse gerekti. O kuyuya su çıkmak olmadı." Gene TSMA D. 6800 numara ile kayıtlı bir defter kuyu masrafıyla ilgili olup H. 1198/1784 tarihlidir. I. Abdülhamid'in sadrazamı Halil Hamid Paşa (1782-1785) zamanında açılan bir kuyuya aittir. Aynı şekilde su sağlama işi Osmanlıların geç devirlerinde de kullanılmıştır. İ.H. Konyalı, "Küçüksu Kasrı", Tarih Hazinesi X (Mayıs 1951), s. 477-480'de II. Mahmud (1808-1839) zamanında açılan bir kuyuya aittir. Aynı şekilde su sağlama işi Osmanlıların geç devirlerinde de kullanılmıştır. İ.H. Konyalı, *"Küçüksu Kasrı", Tarih Hazinesi* X (Mayıs 1951), s. 477-480'de II. Mahmud (1808-1839) zamanında yapılan kasrın inşasını anlatırken: "... civardaki dağlarda su yoktu. Şimdi yeni mahallenin kurulduğu tepenin Kandilli sath-ı maillerinde büyük kuyular açıldı. Bu kuyuların altlarından biri birine lağımlar yapıldı. Önleri de açılarak suları terazilerle bu yeni kasra aktarıldı". Aynı yazar, Derginin V (15 Ocak 1951), s. 211-214'de 1806'da yapılan Küçüksu çeşmesine su sağlayacak kaynakla ilgili bir belgeyi şöyle nakleder : "...şimdi Yenimahalle denilen tepenin Kandilli tarafındaki meyline iki derin kuyu kazdırmış, bu kuyuların diplerinden birbirine geçen birer tünel yaptırmış, bu suretle elde edilen akarsu Küçüksu tarafından terazilerle bu çeşmeye ve Küçüksu Kasrına getirilmiştir".

(13) Alpaslan Koyunlu, "Yeni bosna Köyünde Bizans kalıntısı ve yakın çevresi" TAD XXV (1980), Ankara 1981, s. 165-174.

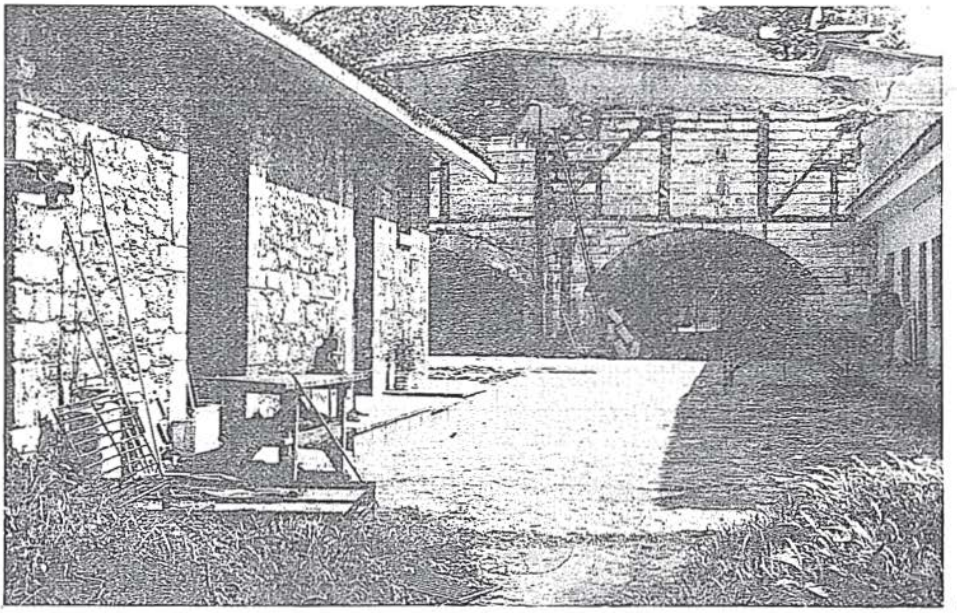

Res. 1 : Dolab Ocağı, girişin üzerindeki samıç.

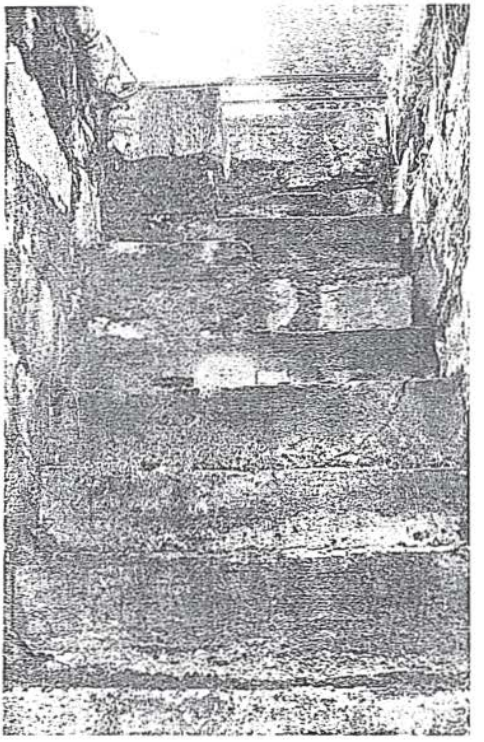

Fotoğraflar : Selamet TAŞKIN

Res. 2 : Kuyunun başlangıcına inen dış merdiven.

Res. 3 : Tepeden suya doğru görünüş.

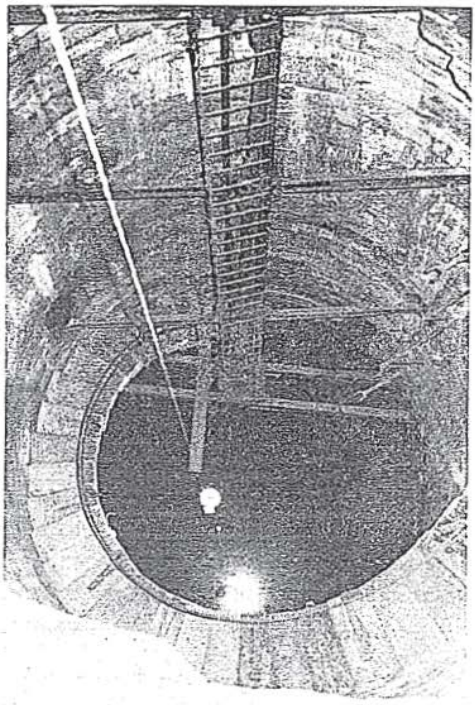

Res. 4 : Spiral şeklinde dönen merdiven.

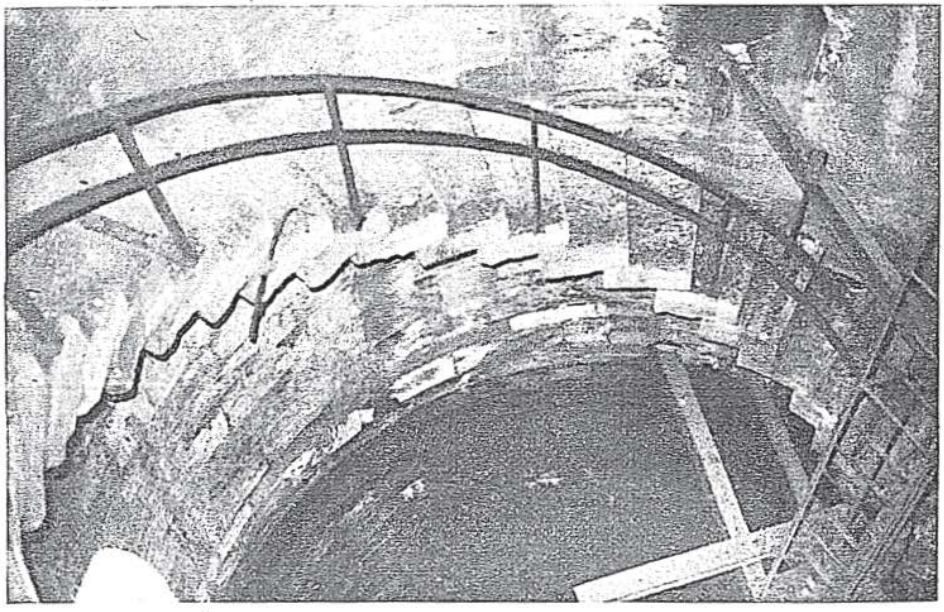

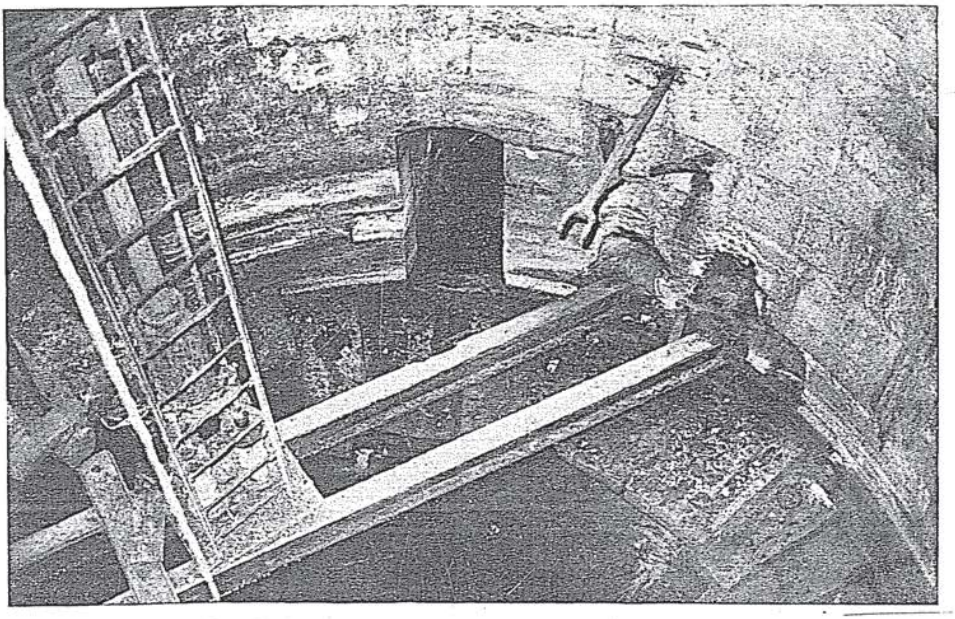

Res. 5 : Su hizasındaki diğer kuyuya bağlantı sağlayan kanalın başlangıcı.

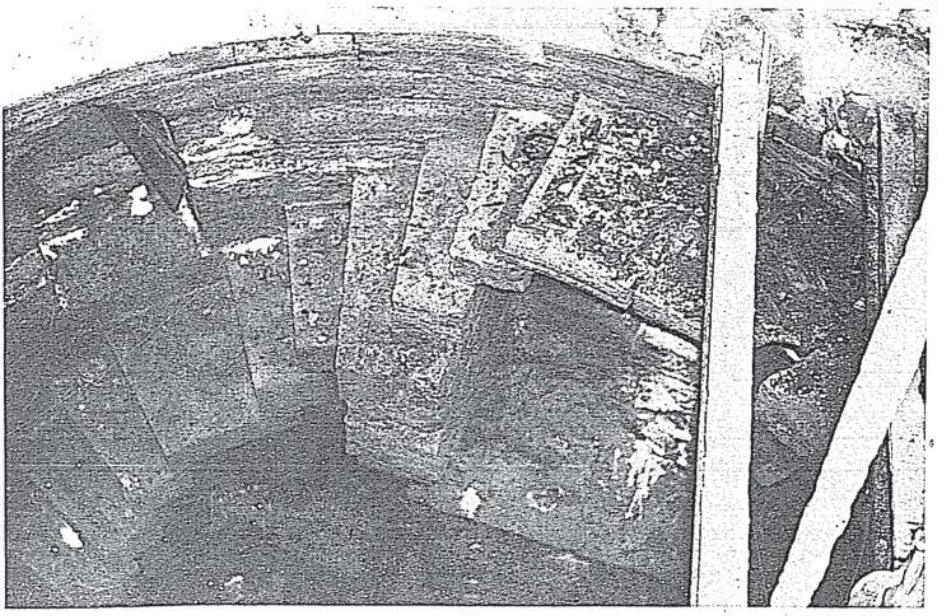

Res. 6 : Su seviyesinin altındaki merdivenler ve içi örülü olan taş kemer.

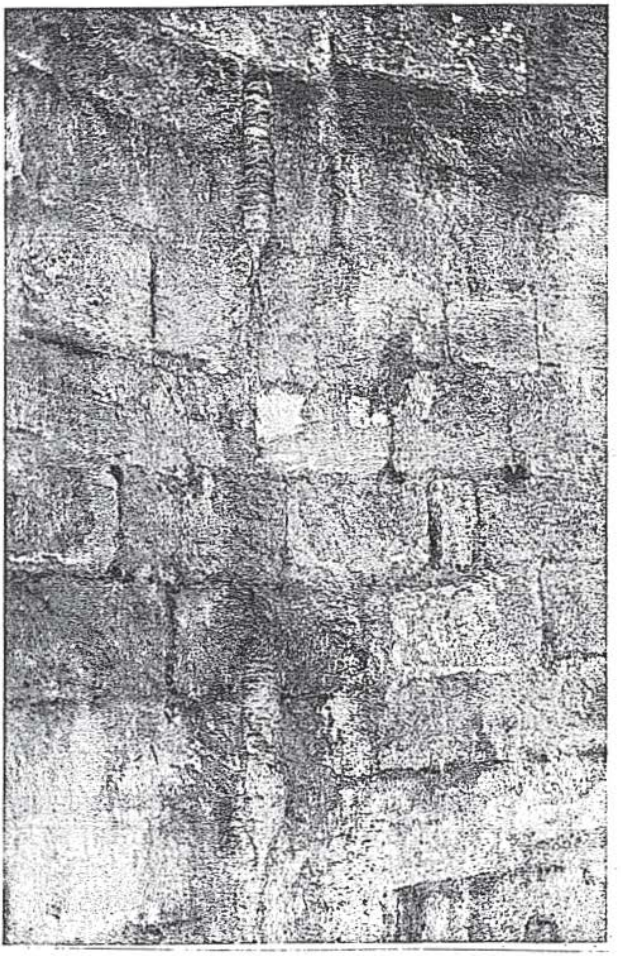

Res. 7 : Duvardaki taş örgü tekniği.
Derzlerde taşlar arasına konan kurşun levhaların
taşan kalıntıları görülmektedir.